

A DEMO-ÖKONÓMIA KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE

1. Az ókortól az ipari forradalomig

A népesség száma, összetétele, a rendelkezésre álló erőforrásokhoz (főként az adott földterülethez) való aránya, valamint e tényezők változásai minden emberi közösség számára nagy jelentőségűek. Tanulmányozásuk és befolyásolásuk valamilyen formája ezért a történelem minden szakaszában kimutatható.

A népesedéssel kapcsolatos első összefüggő elméleti elképzelések az ókori filozófiai és politikai irodalom szerzőinél lelhetők fel. Ezek részletes elemzése nagyon messzire vinne bennünket alaptémánktól, ezért csak utalásszerűen említünk néhány jellegzetes példát. A példák azt talán jól illusztrálják, hogy már évszázadokkal, sőt évezredekkel Malthus előtt rémisztgette a gondolkodókat a túlnépesedés lehetősége.

Dokumentálható formában elsőként *Konfuciusz* vetette fel az optimális népességszám gondolatát, amikor a földterület és a népesség közötti „ideális arány” biztosításának szükségességét hirdette. *Platon* és *Arisztotelesz* erősen restriktív, a népességszámot korlátozó népesedéspolitikai javaslatok háttérében a görög városállamok magas népsűrűsége állott. Ezzel ellentétesen a rómaiak, különösebb elméleti megalapozottság nélkül, általában a népességszámot növelő, expanzív népesedéspolitika helyességét hirdették; összhangban a római impérium terjeszkedő, gyarmatosító politikájával, amely sok katonát igényelt.

A középkori keresztény teológia népesedési nézetei — eltekintve *Aquinói Tamás* néhány tételétől, elsősorban egy metafizikai célzatú (a túlvilági üdvösség biztosítására hivatott) erkölcs szempontjait taglalják, és mellőzik a világias, gazdasági-társadalmi összefüggéseket. A reneszánsz kor gondolkodói szakítva a transzcendens vallásos elmélettel, a földi társadalom minél tökéletesebb berendezését tűzik ki célul. *Morus Tamás* „Utópiá”-jában a túlnépesedés fogalmával is találkozhatunk, ugyanott utalás szerepel arra nézve, hogy az általa leírt ideális államban a népesség növekedését tudatosan korlátozzák. Ugyancsak e restriktív álláspontot tették magukévá Angliában *Bacon* és *Hobbes*, Itáliában *Machiavelli* és még határozottabban *Botero*, akit sokan Malthus elődjének tekintenek.

Nagy lendületet adott a népesedési elméletek fejlődésének a modern demográfia kialakulása, ezt általában a XVII. századtól, *Graunt* fellépésétől számítják. (Munkálataiban szorosan együttműködött vele *Petty* is.) Amint a népszaporodás ténye számszerűségekké alakult, egyre ismertebbé vált, megélénkültek a népszaporodás káros hatásait valló elméletek. Az alaptételek nem mindig újszerűek, újszerűnek inkább erősen dinamikai szemléletük tekinthető, amely nem egy adott pillanatban vizsgálja a népességi helyzetet, hanem a gazdasági élet és a népszaporulat fejlődésének összefüggéseit elemzi. Társadalmi-gazdasági oldalról a pesszimista elméleteket az ipari forradalmat követően a gépi nagyiparra épülő kapitalizmus, illetve annak fokozódó ellentmondásai alapozták meg.

2. A malthusianizmus

Az kétségtelen tény, hogy *Malthus* előtt egyetlen népesedési kérdésekkel foglalkozó munkának sem volt olyan nagy hatása, mint az 1789-ben megjelent „Értekezés a népesedésről” (Essay on Population) c. tanulmányának.

Érdekes lehet itt viszont Marxra hivatkozni, aki szerint Malthus „egész népesedési elmélete szemérmetlen plágium”,¹ és nagy visszhangját a következők szerint magyarázza: „Ha az olvasó Malthusra emlékeztetne, ..., akkor én arra emlékeztetem, hogy ez az írás első formájában nem más, mint iskolásan felületes és paposan fellelő plágium Defoe, Sir James Steuart, Townsend, Franklin, Walkce stb. műveiből, és egyetlen önálló tételt sem tartalmaz. Az a nagy feltűnés, amelyet e röpirat keltett, csupán pártérdekekből fakadt ... A „népesedési elvet”, amelyet a XVIII. században fokról fokra dolgoztak ki, ... az angol oligarchia ujjongva köszöntötte, mint az emberi továbbfejlődésre irányuló vágyak nagy kioltóját.”²

A *malthusi tanok lényege* röviden az, hogy az egész élő természetben valamiféle abszolút törvény érvényesül, amely szerint az összes állati lénynél határtalan szaporodásra irányuló tendencia nyilvánul meg, ugyanakkor, amikor a fennmaradáshoz szükséges eszközök növekedése sokkal lassabban megy végbe. Ennek az ellentmondásnak következményeképpen a világra jövő állatok és növények óriási mennyisége megsemmisül. Ilyen módon egyensúly jön létre a szaporodás és a létezéshez szükséges eszközök között. (A fenti fejtegetés racionális magvát kibogozva *Darwin* felhasználta Malthu kutatásait.) Az állat- és növényvilághoz hasonlóan az emberiség is mértani haladvány, a léte fenntartásához szükséges javak viszont számtani haladvány szerint szaporodnak. Így a túlnépesedés törvényszerű, valamint az is, hogy az emberek tömegének nem jut a legszükségesebb létfenntartási javakból. A megoldás Malthus szerint: a nemi önmegtartóztatás.

A malthusi tanokat *Marx* élesen bírálta. Egyfelől rámutatott a bennük rejlő ellentmondásokra, nevezetesen arra, hogy ha igaz volna Malthus állítása, s az élővilágban valóban érvényes volna a mértani haladvány szerinti szaporodás törvénye (ahol a kvóciens 2), ez azt jelentené, hogy nemcsak az emberiség, de a létfenntartáshoz szükséges állat- és növényvilág is ilyen formában szaporodik, tehát az inkompatibilitás eleve kizárt. Nem felel meg azonban a valóságnak az sem, hogy akár az emberiség, akár más fajok ilyen mértani haladvány szerint szaporodnának, azaz számuk minden generációváltással megduplázódna.

A népesedés kérdéseivel foglalkozva maga *Marx két tudományos tételt dolgozott ki*:

- „Elvont népesedési törvénye csak a növényeknek és állatoknak van, amennyiben az ember történelmileg be nem avatkozik.”
- „Minden egyes történelmi termelési módnak megvan a maga külön, történelmileg érvényes népesedési törvénye.”³

A kapitalista termelési mód népesedési törvénye a *viszonylagos (relatív) túlnépesedés*. „A munkásnépesség az önmaga által termelt tőkefelhalmozással együtt növekvő terjedelemben termeli azokat az eszközöket, amelyek őt magát viszonylag létszámfellettivé teszik.”⁴

A malthusianizmus alapvető bírálatát *Marx és Engels* adták meg; de a polgári tudósok körében is nagy vitát váltott ki már a XIX. században is. Az elmélet éles

¹ Marx—Engels Művei 23. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 472. old.

² uo. 577. old.

³ Marx—Engels Művei 23. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 591. old.

⁴ Uo. 590. old.

bírálatban részesült a polgári demográfia (Westergraard, Csernisevskij stb.), a polgári közgazdaságtan (Ogilvy, Ingram stb.), természettudósok részéről egyaránt. Máig is nagy hatású a malthusianizmus reakciójaként létrejött *organikus népesedési elmélet*. Megalkotója az angol pozitivistá filozófus *Spencer* volt, aki úgy tekintette a társadalmat, mint szervezetet, amelyekben a biológiai organizmusokhoz hasonlóan az egyes szervek, azon az egyes embercsoportok között természetes funkciómegosztás van. Spencer kétségbevonta Malthus tanítását. Véleménye szerint a túlnépesedés csupán rövid ideig lehetséges. A létfenntartási eszközök elégtelensége fokozza a létért való küzdelmet. E küzdelem az egyéntől nagyobb erőfeszítést és több energiaráfordítást követel az egyéniség kifejlődése számára, így a születések csökkenése irányában hat. Más szavakkal: Spencer a létért való küzdelem *szociáldarwinista* elvét a túlnépesedést fékező eszközként állítja be.

3. A népességi optimum elmélete

A XIX. században részben a közgazdaságtudomány fejlődése, részben Malthus nyomán a demográfiai kérdések gazdasági szemlélete olyanannyira általánossá vált, hogy a népesedéelméletek jóformán a közgazdaságtan részeként fejlődtek. A munkanélküliség krónikussá válása különösen nagy aktualitást adtak azoknak a kutatásoknak, melyeknek fő célja a népességi-gazdasági (ún. demo-ökonómiai) egyensúly feltételeinek kimutatása volt. Kialakult egy olyan elméleti rendszer, vagy inkább kutatási tematika, amely napjainkban is állandóan bővül, alakul, s bár a problémát még nem sikerült megnyugtatóan megoldani, a részeredmények kétségtelenül előremutatóak. Ez a rendszer az ún. népesedési optimum-elméleteket foglalja magában.

Az elmélet a marginalista ökonómia talaján fejlődött ki. Bizonyítható, hogy Malthusra is nagy hatással volt a csökkenő földhozadék törvénye, műveiben utalt is rá. *J. S. Mill* már bevallotta a föld csökkenő hozadéka alapján állítja, hogy a népesség növekedésének gátat kell vetni, mert különben az emberiség elnyomorodik. Véleménye szerint van egy olyan határ a népesség növekedése során, amelyet túllépni nem tanácsos, mert ez a többlet embermennyiség már kisebb mértékben növeli a termelést.

Az elmélet modern megalkotója és szisztematikus kifejtője *E. Cannon* volt, aki az egyes gazdasági ágakban külön-külön vizsgálta az optimum problémáját. Németországban a századforduló idején *J. Wolf* volt az optimum-elmélet első úttörője, aki egyébként igyekezett elhatárolni magát Malthustól. Wolf azt írta, hogy a népesség illetve a termelés három tényezőjének (munka, tőke, föld) optimális kombinációja a legszerencsésebb. Az a pont, amelyen túl a népesség növekedése már nem kívánatos, mindig e tényezők eredeti kombinációjától függ.

K. Wicksell volt az, aki a népességi optimum kifejezést először használta. Véleménye szerint amikor a népesség növekszik, a munka termelékenységére két tényező hat. Az első kedvezőtlen, és abban áll, hogy a természeti erőforrások összes mennyisége korlátozott, ezért a népesség növekedése során az egy főre jutó mennyiség csökken. A másik oldalról nézve viszont a népesség növekedése egyben kedvez azoknak az erőknél, amelyek a termelékenység növekedésének irányába hatnak. Van egy pont, ahol a két hatás kiegyenlítődik és az egy főre jutó jövedelem a legnagyobb.

Fontos állomása volt az optimum-elmélet fejlődésének és bizonyos mértékig szintézist is hozott e téren az 1927. évi genfi *Népességi Világkongresszus*. A viták felszínre hozták az optimum-elméleteknek azt a sokat hangoztatott hibáját, hogy túlságosan teoretikusak és a gyakorlati alkalmazásuk majdnem lehetetlen.

A legutóbbi évtizedeket vizsgálva jelentős előrelépésnek számít a fogalom dinamizálására való törekvés. E téren úttörő munkát végzett a francia *Sauvy*, aki bevezette a „népesség változásának optimális ritmusa” fogalmát. Az újabb polgári irányzatok (*Sauvy*, *Notestein*, *Bowen*, *Leibenstein*) megkülönböztetik a statikus illetve a potenciális optimumot, mely utóbbi a figyelembevett gazdasági-társadalmi lehetőségek által a jövőben elérhető optimumot fejezi ki.

A felsoroltakon kívül természetesen számos más szerző foglalkozott az optimum-kérdéssel érdemben is. Több iskola alakult, melyeknek felfogása több tekintetben eltér egymástól. *Vukovich György* hét iskola létezéséről számol be.⁵

A népesedési optimum problémájának felvetése indokoltnak tűnik, különösen dinamizált formájában. A probléma elméleti megoldása viszont még várat magára, nem is szólva az esetleg „felfedezett” optimum megvalósíthatóságára vonatkozó jogos szkepszisről. Az elmélet eddigi fejlődését áttakintva a leglényegesebb kritikai megjegyzések a következők lehetnek:

- Az elmélet híveinek nagyrésze nincs tekintettel az egyes országok társadalmi-gazdasági alakulatára, „örök törvényszerűségeket kutat.
- Az elmélet eléggé egyoldalúan a népességnek a gazdaságra gyakorolt hatásával számol, nem veszi figyelembe vagy nem kellő súllyal a gazdaság visszahatását.
- Többnyire globális népességgel számolnak, elhanyagolják a korösszetétel változásainak vizsgálatát.

Ezek a kritikai észrevételek a népességi optimum-elméletre átfogóan érvényesek, egyes konkrét irányzatok esetleg kivételt képeznek. Az viszont tény, hogy megbízható eredmény nem született, s az optimum lassan kezdi azt a szerepet játszani a demográfiában, mint más tudományoknál egykor a kör négyyszögesítése, vagy a perpetuum mobile.

4. Népesedési elméletek a „demográfiai forradalom” időszakában

a) A neomalthusianizmus

Korunkban hatalmas mértékben megnőtt az érdeklődés a népesedési kérdések iránt, ennek megfelelően megszorodott a népesedési elméletek és irányzatok száma, másrészt jelentősen differenciálódtak az elméletek. Az érdeklődés növekedésének fő oka az, hogy az 1950-es évektől kezdődően az emberiség történetében példátlan ütemben és mértékben növekszik a világ népessége. A hirtelen növekedés a fejlődő országokban megy végbe, amelyek lakossága amúgy is a világ népességének kétharmadát alkotja. Ez az arány a század végére eléri a négyötödöt. Ezt a jelenséget szokás manapság „*demográfiai robbanásnak*”⁶ nevezni. Miközben a fejlődő országokban a lakosság gyorsan bővülő újratermelődése megy végbe, a fejlett tőkésországokban és néhány fejlettebb szocialista országban „*demográfiai válsággal*”⁷ küzdenek, és lakosságuk lecsökkent újratermelése okozta deopopláció fenyegeti őket. Itt most nem kívánunk a két jelenség részletkérdéseivel foglalkozni. A „demográfiai robbanás” nagyon közvetlenül kapcsolódik a világelelmzés problematikájához, így a későbbiekben ez képezi majd fő témánkat. A „demográfiai válságot” később is csak érintőlegesen tárgyaljuk. E pontban csak a két jelenségnek a népesedési elméletek fő irányaira gyakorolt hatását tekintjük át vázlatosan.

⁵ Vukovich György: Megjegyzések a népességi optimum kérdéséhez. Demográfia, 1959/2—3. sz.

A világ népességének példátlan ütemű növekedése napjainkban és az elkövetkező évtizedekben kétségkívül teljes joggal veti fel azt a kérdést, hogy a Föld mennyi embert, milyen feltételek mellett képes eltartani. Hogyan teremthetők meg azok a feltételek, amelyek mellett a gazdaság és a népesség kielégítő színvonalon egyensúlyba kerül. A jelenlegi gondok óriásiak, a perspektívák nehezen prognosztizálhatóak. Mindez természetes táptalajt szolgáltatók a pesszimizmus nézeteknek. Divatos dolog az ilyen nézeteket a „*neomalthusianizmus*” gyűjtőfogalom alá venni. Véleményünk szerint óvatossá kell bánni ezzel a jelzővel, többek között megőrző jellege miatt. Nem lehet pontos határvonalat megjelölni, hogy hol kezdődik a neomalthusianizmus, de a *demográfiai robbanás veszélyeinek reális felmérése biztos nem sorolható ide*, különösen nem, ha a veszélyek bemutatása tudományosan megalapozott és humánus kiűtkeresési törekvésekkel párosul. Mindenképpen Malthus késői követőinek kell viszont tekintenünk a katasztrófa-hangulat keltőit és azokat, akik a társadalmi-történelmi törényyszerűségekkal és a legalapvetőbb etikai normákkal ellentmondásban levő megoldásokat javasolják.

A neomalthusianizmusnak napjainkban három fő — egymással kölcsönösen összefüggő és gyakran egy-egy szerzőnél is összekapcsolt — vonulata van:

- *A gazdasági aspektusú malthusianista nézetek* egyrészt a fejlődő országok jelenlegi gazdasági elmaradottságát a „túlnépesedésből” vezetik le, másrészt a népesedés jelenlegi tendenciáinak extrapolálása alapján a fejlődő világ, esetenként az egész világ gazdasági katasztrófáját prognosztizálják.
- *Az ökológiai változatok* az emberiség számának gyors szaporodásából a természeti egyensúly elkerülhetetlen felbomlására következtetnek.
- *A politikai-katonai változatok* a nemzetközi politikai feszültségek alapvető okaként a „túlnépesedést” jelölik meg illetve a jövőbeni demográfiai mozgások elkerülhetetlen következményeként egy nukleáris világháborút jósolnak. Egyesek éppen preventív jelleggel katonai beavatkozást javasolnak a gyors népszaporulat várható kedvezőtlen hatásainak ellensúlyozására.

Témánk szempontjából a gazdasági változatok az érdekesek. Hosszasan lehetne itt szélsőséges példákat felsorakoztatni, de ezt nem tesszük egyrészt a terjedelmi korlátok miatt, másrészt azért, mert nem akarjuk igazságtalanul ezekre az extrém esetekre helyezni a hangsúlyt. Három példát hozunk csupán. Az egyik az, hogy Nyugaton nagy visszhangot váltott ki Nickerson „Hódolat Malthusnak” c. műve⁶, amely direkt módon iparkodik bizonyítani a malthusi igazságot, különös tekintettel korunk élelmezési problémájára. A másik példa még szélsőségesebb lesz. Az angol V. A. Seabley írta: „A földkerekség lakosságának állandó növekedése mellett várható, hogy az egyetlen lehetséges alternatíva az emberevés lesz, amelynek egyebek mellett megvan az az előnye, hogy a problémát két irányban oldja meg, egyrészt új élelmi cikket biztosít, másrészt csökkenti a Föld lakosságát.”⁷ A harmadik példa: az Egyesült Államokban működik egy Negatív Népeség-növekedési R. T., melynek célja az 1970-es amerikai lakosság felére való csökkentése.

A legismertebb polgári elmaradottság-elméletek zömében (így pl. H. Leibenstein, A. Sawy, E. Gannagé, J. Viener, G. M. Meier, R. E. Baldrxin stb.) a demográfiai robbanás központi helyen szerepel az okok között, de kétségtelen tény, hogy a „túlnépesedés” problémája sokkal összetettebb és sokkal viszonylagosabb kérdésként jelenik meg, mint Malthusnál. A demográfiai tényezők hatásának vizsgálatát mindig

⁶ J. S. Nickerson: *Homage to Malthus* (London, 1975.)

⁷ Ny. N. Nyikolszkij: *A tudományos-technikai forradalom*. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 260—261. old.

érdemben összekötik a termelési színvonal, a tőkeellátottság és egyéb tényezők hatásának elemzésével.

Gyakran nem is a fenti szerzők körül van a probléma, hiszen ők többnyire ellen-súlyozzák az egyébként kétségtelenül malthusi indíttatású és így helytelen népesedési fejtegetéseiket. Nagyobb baj, amikor a komplex rendszerekből kiemelve jelennek meg a nézetek. Jó példát szolgáltat erre még olyan tekintély is, mint *Samuelson* professzor, aki maga behatóan nem foglalkozott a fejlődő országokkal, de híres tankönyvében így összegzi a polgári közgazdaságtan idevonatkozó eredményeit: „Először, a technológiai haladás által lehetővé tett termelésnövekedés nagy része a népességszám megkettőzésére fordítódik. Másodszor, a modern tudomány — amely gyorsabban győzi le a betegségeket, mint ahogy növeli az élelemkínálatot — a jövőben megvédheti az embereket a baktériumok által okozott haláltól, pusztán azért, hogy az elégtelen élelem megszerzéséért folytatott versenyben éhenhalással fenyegetse őket.”⁸

b) A „*circulus vitiosus*” demográfiai változatai

A demográfiai elemek általában szerepet kapnak az ún. „*circulus vitiosus*” elméletekben. Mint ismeretes, ezek lényege az elmaradottságnak önmagával való magyarázata. *R. T. Gill* írja: „Mivel szegény, az ország nem fejlődik; mivel nem fejlődik, szegény marad.”⁹ Még tömörebben fogalmazza meg e koncepció lényegét annak legismertebb, szinte klasszikussá vált képviselője, *R. Nurkse*: „Egy ország azért szegény, mert szegény”.¹⁰ A „*circulus vitiosus*” felmentést ad a történelmi elemzés és a világgazdasági rend elemzésének kötelessége alól, tehát apologetikus célzatú. A nyílt tautológia többnyire nem feltűnő, mert a koncepció képviselői több-kevesebb interdependens tényező beiktatása után zárják a bűvös kört. *G. Myrdal* írja erről: „A nagyszámú kölcsönös összefüggő tényező e felfogása megszabadít bennünket attól az elképzeléstől, hogy létezik egy eleve domináns tényező.”¹¹ Az interdependens tényezők között többnyire helyet kap az egy főre jutó nemzeti jövedelem alacsony volta; az alacsony beruházási ráta; a tőkehiány, a szakképzett munkaerőhiány stb.; és ami témánk szempontjából lényeges: demográfiai elemek. Itt azonban a népesedés nem önmagában oka az elmaradottságnak, hanem egyéb tényezőkön keresztül. Néhány példa az olyan bűvös körre, ahol a demográfiai tényezők jelentős szerepet kapnak. *H. Myint*, *G. M. Meier*, *É. Gannagé* „*circulus vitiosus*ában” a magas népesedési ráta alapvető oka az alacsony felhalmozási rátának. Ugyanakkor mindhárman hozzátézik, hogy a „túlnépesedés” nem ad önmagában megfelelő választ az elmaradottságra. *H. Leibenstein* egy dinamikus bűvös kört dolgozott ki és megalkotta a „*csaknem szilárd egyensúlyi rendszer*” elméletét. Az elmaradott gazdaság különböző tényezői az ő ábrázolásában alacsony egy főre jutó jövedelem mellett egyensúlyban vannak. Ez az egyensúly azonban állandó változásokon, az előremozdító és azokat ellensúlyozó erők folytonos mozgásán keresztül áll újra és újra helyre. Így pl. a megnövekedett jövedelem közvetlen magasabb életszínvonal, jobb táplálkozás), vagy közvetett (a közegészségügy javulása) hatására lecsökken a halálózási ráta, s így a megnövekedett népesség korlátozza az egy főre jutó nemzeti jövedelmet.

⁸ P. A. Samuelson: Közgazdaságtan

⁹ Szentcs Tamás: Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban. Kosuth Könyvkiadó, 1976. 67. old.

¹⁰ Uo. 64. old.

¹¹ G. Myrdal: Érték a társadalomtudományban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972. 335. old.

Vagy: a mezőgazdasági hozamok megnövekedése javítja a táplálkozást, mérsékli az éhínséget, következésképpen a halálozási rátát is. Az így megnövekedett népesség miatt a gazdaságok szétaprózódnak, ami korlátozza a minőségfenntartó intézkedéseket, s így a termés hozam csökkenéséhez vezet. Vagy: a mezőgazdaságon kívüli beruházások járulékos foglalkoztatási alkalmat teremtenek, ennek hatására viszont a népesség gyorsabban szaporodik, nagyarányú munkanélküliség jön létre. Tehát Leibensteinnél az a változó, amely a változatlanságot visszaállítja, így vagy úgy a népességnövekedéssel kapcsolatos. Hasonló, de még merevebb R. R. Nelson koncepciója, amely a hangzatos „*alacsony szintű egyensúly csapdája*” címet viseli. Szerinte a gazdasági és demográfiai tényezők között akkor van egyensúly, ha népesség növekedésének rátája egyenlő a nemzeti jövedelm növekedésének rátájával. A fejlődő országokban ez az egyensúly — természetesen — állandó. Ha az egy főre jutó jövedelem túlnő az egyensúlyi szinten, a népesség még gyorsabban nő, mint a nemzeti jövedelem, az egy főre jutó jövedelem pedig addig esik, amíg ismét eléri az egyensúlyi szintet. Az ellenkezője történik akkor, ha az egy főre jutó jövedelem az egyensúlyi pont alá esik. Nelson azt is mondja, hogy létezik egy másik egyensúlyi pont is, amely sokkal gyorsabb nemzeti jövedelmnövekedés mellett jöhetne létre, s ahonnan már ki lehetne törni a csapdából, ugyanis innen kezdve a nemzeti jövedelem növekedése rendszeresen meghaladná a népesség növekedését. Ezt azonban egy olyan hirtelen ugrással lehetne elérni, amire képtelenek a fejlődő országok. Kialakul tehát az „*alacsony egyensúlyi szint csapdája*.”¹²

Magának a „*circulus vitiosus*” koncepciónak is, méginkább a népesedési változatoknak vannak erőteljes polgári bírálói is. A bírálatok egy része nem önmagában a bővös körök létezését tagadja, de a megoldást, a kitörés lehetőségét külső exogén faktoroknak tulajdonítja. Ez többnyire a külföldi tőke beáramlása, szakértők, technikai ismeretek, a tudás, új eszmék fejlettebb környezetből való bejutása vagy a külföldi piacok megnyitása. Mindez kapcsolódik tehát az új nemzetközi gazdasági rend eszméjéhez. A bírálatok másik része kifejezetten szakít a „*circulus vitiosus*” felfogással, közülük legismertebb G. Myrdal.

A demográfiai tényezőkkel kapcsolatban viszont egyre erőteljesebb az a felismerés, hogy azokat nem szabad közvetlenül a gazdasági fejlettséggel összefüggésbe hozni. Még a fent tárgyalt H. Leibenstein is — hasonlóan az indukált és autonóm beruházásokhoz — megkülönbözteti „a népesség indukált változásait”, amelyeket az egy főre jutó jövedelem változásaival lehet meggyarázni és az „autonóm hatásokat”, amelyek függetlenek a jövedelem és a fogyasztás változásaitól. A fordított összefüggés se olyan egyszerű és egyértelmű, mint ahogy egyes „*circulus vitiosus*”-ok ezt ábrázolják. G. Ohlin az 1977. évi mexikói nemzetközi népesedési konferenciájának főferátumában mondotta: „... ellenhatás alakult ki a gyors népességnövekedés gazdasági következményeit vizsgáló megközelítéssel szemben, ami a hatvanas években az intenzívebb népesedéspolitikai érvelések döntő részét képezte... Világossá vált, hogy a népességnövekedés — amit a múltban nagyrészt a gazdasági fejlődéssel hoztak összefüggésbe — nem jelent a mai világban szükségszerű akadályt a fejlődés számára.”¹³

A gazdasági és demográfiai tényezők viszonylagos autonómiáját viszont alaposan eltúlozzák egyesek, főként népesedéspolitikai megfontolásokból. Megpróbálják bebizonyítani, hogy adott gazdasági-társadalmi struktúra és színvonal mellett is ha-

¹² Részletesebben lásd: H. V. Muhsan: A népesedési tényező szerepe a fejlődő országok gazdasági fejlődésében. Demográfia, 1967. 3–4. sz.

¹³ Válogatás a nemzetközi népesedési konferencián elhangzott előadásokból. Mexikó, 1977. KSH, 1980.

tékony családtervezési, születésszabályozási módszerek terjeszthetők el. „A születések számának csökkenése meg kell, hogy előzze az iparosodást” — írja pl. J. Condwell.¹⁴ Lényegében ugyanilyen nézeteket vallanak D. Bough, O. Cui és a lakosság „zéró növekedéséről” szóló koncepció voluntarista támogatói is.

c) A korstruktúra és a demográfiai beruházások

Már régebbi felismerése a demográfusoknak az, hogy a gazdasági és népesedési folyamatok kölcsönhatásának vizsgálatánál nem elegendő globális népességi adatokkal operálni, hanem nagy jelentősége van a lakosság összetétele változásának. A népesség struktúráját különbözőképpen lehet megragadni. A polgári demográfia főként a korösszetétel változásának hatásait vizsgálta és építette be a demo-ökonómiai koncepciókba.

A korstruktúrára irányuló figyelem az 1960-as években fokozódott, érdekes módon nem is annyira a fejlődő országokban kibontakozó „demográfiai robbanás”, hanem inkább a fejlett országokban tapasztalható „demográfiai válság” reakciójaként. A fejlett országokban a természetes szaporulat csökkenő tendenciát mutat, aminek alapvető oka a születési arányszám csökkenése. Nő az idősebb korosztályok súlya, a keresők—eltartottak aránya az utóbbiak felé tolódik el. A fejlődő országokban kettős hatás érvényesül, a magas születési arányszám mellett megnő a várható élettartam, tehát a korstruktúra kettős nyomás hatására deformálódik.

Ha nő az eltartottak aránya, ez fokozódó terhet jelent a nemzetgazdaság számára, a nemzeti jövedelem növekvő hányadát kell az eltartottakra fordítani. Ez többek között beruházásokat igényel. A polgári irodalom megkülönbözteti a *demográfiai beruházásokat*, amelyeket az eltartottak számának növekedésével kapcsolatosan kell eszközölni és a *gazdasági beruházásokat*, amelyeket közvetlenül a gazdasági növekedés szolgálatába lehet állítani. A demográfiai beruházásokat különbözőképpen definiálják és határolják körül. Ezek széleskörű áttekintésétől eltekintünk, figyelmünket a fejlődő országokra koncentráljuk, ahol tehát együtt megy végbe a lakosság gyors szaporodása és a korstruktúra változása. Az ilyen demográfiai tendenciák egészen más gazdasági problémákat vetnek fel, mint egy bármiféle ütemű, de hosszú időn korösszetételben is változatlan népességnövekedés.

Túl azon a gondon, hogy a közvetlen eltartással kapcsolatos kiadások egyáltalán a beruházásoktól von el anyagi eszközöket, a beruházásokon belül is a demográfiai felhalmozások felé tolódnak az arányok. A demográfiai beruházások is lehetnek közvetlenek (iskolák, szociális intézmények stb.) és olyanok, amelyek a népességnövekménynek a gazdaságba való bekapcsolásával függenek össze.

Az utóbbiakkal kapcsolatban sajátos dilemmáról szól az irodalom. Ha a munkaképes kort elérő generáció minden tagja számára kívánnak munkaalkalmakról gondoskodni, ez visszahat a megvalósítható fejlesztés műszaki színvonalára, miután munkaintenzív megoldások jöhetnek számításba. Ha pedig a nemzetközi versenyképesség biztosítása érdekében fejlettebb műszaki színvonalú munkahelyeket hoznak létre, ahol a tőke szervesösszetétele többnyire magas, akkor arra kell számítani, hogy munkaképes kornak egyrésze nem jut munkaalkalomhoz.

A demográfiai beruházásokkal kapcsolatos fejtegetések alapgondolatai polgári és marxista teoretikusok között széleskörben elismertek. Nem fogadható el azonban az, ha korösszetétel kedvezőtlen hatásainak eltűlésével és egyéb tényezők vizsgálatá-

¹⁴ E. Arab-Ogli: Demográfiai folyamatok és társadalmi határak. Nemeztközi Szemle, 1982. 3. sz.

nak kirekesztésével próbálnak magyarázatot adni a fejlődő országok gazdasági elmaradottságára. Erre hívta fel a figyelmet S. Kuznets az 1965. évi belgrádi Népesedési Világkonferencián, H. V. Muhsan, pedig egy matematikai modell segítségével igyekezett bizonyítani, hogy demográfiai beruházások legfeljebb késleltetik, de meg nem akadályozzák a gazdasági növekedést.¹⁵

d) *A népesedés kérdései a világmodellekben*¹⁶

Az elmúlt évtized jelentős tudományos eseménye volt az ún. világmodellek megjelenése. Rendkívül differenciált fogadtatásuk, megítélésük mérlegelése mellett is azt mindenképpen el kell ismerni azt az érdemüket, hogy látványosan felhívták a világ közvéleményének figyelmét a Föld igen súlyos problémáira és a megoldás szükségességére. Módszertani oldalról nézve a következetes rendszerszemléletre való törekvés és ennek újszerű megoldásai emelhetők ki.

A népesedés kérdései központi helyet foglalnak el a világmodellekben. Szemléletük szerint a népesedés az egyik legégetőbb globális probléma és a demográfiai folyamatok döntő hatást gyakorolnak a világ jövőjének alakulására.

J. W. Forrester világmodelljében négy kiemelt alrendszer hatása érvényesül, amelyek közül egyik éppen a népesség alakulása. (A többi: a nyersanyagok, a tőkebefektetés és a környezetszennyezés alakulása.) A népességszám nemcsak egyike a négy kiemelt tényezőnek, hanem annak szorosan vett szabályozási köre is. Forrester modelljének alapkérdése az *életminőség* jövőbeni alakulása. Nem kívánt konkrét prognózist adni inkább csak módszert, a világ sorság meghatározó fő problémák tanulmányozásakor figyelembevehető támpontokat. Ebben a rendszerben „szabad erők” működnek, így nem lehet szabályozni a népesség számát sem. Ugyanakkor az életminőség alakulása legérzékenyebben éppen a népességre reagál.

D. L. Meadows és társai a Római Klub első jelentéseként adták ki „A növekedés határai” c. tanulmányukat. Ebben a világmodellben öt alaptényezőt vizsgáltak, pontosabban működtettek: a népesedést, az iparosodást, az élelmiszer-termelést, a környezetszennyeződést és a meg nem újuló nyersanyagkészletek csökkenését, valamint ezek kölcsönös kapcsolatát. A modellben a népesség exponenciális növekedése elsődleges korlátozó tényezőként jelenik meg az ipari- és élelmiszer-termelést illetően.

A népesedési trendek alakulását illetően öt változatban a jelenlegivel azonos ütemű exponenciális növekedést, míg hét másik változatban a népesség számának szabályozását feltételezték. (Ezekhez a többi főténytől eltérő variációi tartoztak.) A népességszám exponenciális növekedésekor a pozitív szabályozási körben a születések száma a születési ráta szerint emelkedik, de a negatív körben ezt ellensúlyozza a halálozási ráta és így a népesség gyarapodását „stabilizálja”. A népesedésnél is létezik tehát a növekedés hatása, amit a modellek — a többi fő tényező variálásától függően — a jövő század közepére 2040 és 2070 közé tesznek. Ugyanakkor viszont az élelmiszer- illetve ipari termelés növekedésének határa 20–50 évvel korábban van. Ha a szükséges stabilizálást minden fő tényezőnél csak 2000-ben kezdik meg, a növekedés határai a népességnél 2090-re, az élelmiszer-termelésnél 2040-re, az ipari termelésnél 2060-ra tehető.

A Római Klub második jelentése, M. Mesarovic—E. Pestel „Fordulóponton az emberiség” c. regionalizált több szintű világmodell, mely a világot tíz sajátos fej-

¹⁵ H. V. Muhsan: A népességi tényező szerepe a fejlődő országok gazdasági fejlődésében Demográfia, 1967. 3—4. sz.

¹⁶ E résznél nagymértékben támaszkodtunk Korán Imre: Világmodellek c. könyvére. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.

lettségű földrajzi régió, mint részrendszerek kapcsolódásának és kölcsönhatásának összefüggésében igyekszik szimulálni. Jelentős eredménye a globális problémák differenciáltabb megközelítése. A modellben tükröződő szemlélet szerint a globális tendenciákat úgy kell értelmezni, mint az egyes régiókban érvényesülő tendenciák egymásra ható végső eredőjét. Ennek megfelelően, amikor a globális válságproblémák megoldását keressük, ugyancsak az egyes régiók és nemzetek sajátos lehetőségeit kell szintetizálnunk.

Az egyik ilyen globális probléma a demográfiai robbanás, amely a szerzők számításai szerint századunk utolsó évtizedeiben fog kulminálni. Éppen ezért ezen a területen különösen fontos az azonnali világméretű akció elindítása. Az 1980-as évek közepén már lényegesen kevesebb választási lehetőség lesz az emberiségnek a népesedési politika kialakításához. Amennyiben a fejlődési tendenciák a jövőben is folytatódnak, a világ két régiójában, nevezetesen Dél-Ázsiában és Kínában olyan népesség jön létre, amely az alapvető létfeltételeket lehetetlenné teszi e régiókban, s a kölcsönhatásokon keresztül ezek kiszámíthatatlan hatást fognak gyakorolni a világgazdaság egészére. (Pl. Ha a népességnövekedés így halad tovább, a következő 20 évben csak Indiában 10 000 lakást kell naponta felépíteni.)

A. J. Tinbergen által szerkesztett RIO-jelentés a népesedési problémát nagyon összetett kérdésként kezeli. Élesen bírálja az egyoldalú megközelítéseket: „Az ipariilag fejlett országokban sokáig túlságosan leegyszerűsítetten szemlélték a kérdést és hajlottak arra, hogy a világ problémái közül sokat, ha ugyan nem a legtöbbet, a fejlődő földrészek magasba szökő születési arányszámainak tulajdonítsák. Másfelől, néhány szegény ország vonakodott elfogadni vagy egyenesen elutasította, hogy a népesesszabályozási programokba fogjon, még akkor is, ha világosan bebizonyosodott, hogy ezek a programok hatásos eszközöket jelentenének több fejlesztési célkitűzésük megvalósításához.”¹⁷

Rámutat a jelentés arra, hogy több szegény országban inkább az „alulnépesedés” a gond. Más országokban nem annyira az összlakosság száma, mint inkább az eloszlása jelenti a népesedési problémát (pl. urbanizáció). Mindez a gondokat nem enyhíti, de a megoldási lehetőségeket differenciálja. Az viszont alapvető összefüggés, hogy a népszaporodás nem valósítható meg gazdasági fejlődés nélkül. A RIO-jelentés a Római Klub előző két anyagánál plasztikusabban mutatja be a gazdasági és demográfiai folyamatok kölcsönhatását.

W. Leontief globális input-output világmodellje nem teszi magáévá a természeti erőforrások, a környezet elszennyeződéséből és a népesség gyors növekedéséből eredő krízisek veszélyének feltételezéseit. Az ún. globális problémákat az ezredfordulóig megoldhatónak ítéli. A népesség alakulása nem független változó, mert azt döntően társadalmi-gazdasági viszonyok befolyásolják. Többek között éppen ezért szükséges változtatni a fejlődő országokban a belső jövedelemelosztáson.

Az itt nem részletezett, ismertebb világmodellek a népesedési probléma megközelítésében lényegileg újat nem adtak. Sajátos céljaikból kifolyólag nem is vállalkoztak behatóbb vizsgálatára, a demográfiai robbanás jelenségét adottságként kezelték. Így pl. Gábor Dénes és a holland Linnemann modelljében az elemzés arra alapozódott, hogy a világ népesedésének száma a következő 30–40 évben megduplázódik. Gábor Dénes és társai „A hulladékkorszak után” c. jelentésükben azt vizsgálják, hogy az így megnövekedett szükségletek kielégítéséhez a tudomány és a technika fejlődése hogyan tud hozzájárulni.

¹⁷ J. Tinbergen: A RIO-jelentés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 50. old.

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ДЕМОЭКОНОМИКИ

Д-р Ласло Цагань

(Резюме)

На взаим влияние народонаселённости и экономического развития указывали уже мыслители и политики древнего мира. Стремление включить (с научным подходом) отдельные вопросы этой проблемы в единую систему наблюдается с XVII века.

В период, последовавший за промышленной революцией, противоречия опирающегося на механизированную крупную промышленность капитализма — и особенно усиление безработицы — привели к зарождению пессимистических теорий. Из числа их и до настоящего времени наибольшее влияние имеет теория Мальтуса. Маркс резко критиковал эту теорию и сформулировал основной закон народонаселения при капитализме.

Во второй половине XIX века различные теории народонаселённости развиваются уже в основном как составная часть политэкономии. На полве маргиналистической экономики сформировалась так называемая теория оптимума народонаселённости, многочисленные варианты которой неоднократно публиковались до наших дней.

В настоящее время, в период «демографической революции» взгляды буржуазных теоретиков отличаются большой дифференцированностью. Настоящая работа делает попытку систематизировать эти взгляды под следующими подзаголовками: неомальтузианизм, демографические варианты „circulus vitiosus”, возрастная структура и демографические капиталовложения, вопросы народонаселённости в мировых моделях.

By: L. Czagány

THE BIRTH AND DEVELOPMENT OF THE DEMO-ECONOMIA"

(Summary)

The interrelationship between demography and economic development was thought of already by the thinkers and politicians of the ancient times. The researchers began to put into a scientific system the questions only from the 17th century. Following the industrial revolution, the contradictions of capitalism based on large scale mechanized industry, — led to the formulation of pessimistic theories. Among these the theory of Malthus has the greatest effect even today. Marx sharply criticized Malthus and formulated the basic population law of capitalism.

In the second half of the 19th century the population theories developed almost as part of economics. On the basis of marginalist economics the theory of the so-called „population optimum” evolved, of which numerous versions have been published up to now.

Today in the period of „demographic revolution” the views of western theoreticians are rather diversified.

The article attempts to systematize these theories under the following subtitles: neomalthusianism, demographic vicious circle, age-structure and demographic investments and the population questions in the world models.